

des en lang række andre, hvis indhold ikke er uden interesse. Bl. a. vil Skaus samarbejde med godsejerne åbenbart kunne belyses ret indgående. Derved undgår man ikke den tanke, at et udvalg af Skaus breve måske ville have belyst adskilligt flere facetter af hans virksomhed, end der har kunnet komme frem i denne fuldstændige udgave af den bevarede korrespondance med nogle få korrespondenter. – Ikke mindst da nogle af brevene er optrykt tidligere i let tilgængelige udgaver.

Dog vil noterne rigeligt kunne sætte den interesserede på sporet af, hvad der ellers kan findes frem, og værdien af det fremlagte stof, hvis sluttethed i høj grad kan tale for udgavens berettigelse i den givne form, må i nogen grad tage brodden af den her antydede kætterske tanke.

H. P. Clausen

Statsrådets forhandlinger 1848–1863. VII. bind. 4. september 1856–4. november 1859. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. (Munksgaard, 1966). 634 s.

Harald Jørgensens udgave af statsrådsforhandlingerne er med det sidst udkomne bind nået frem til Halls første ministerium. I dette bind refereres også de ministerkonferencer, der efter fællesforfatningen af 1855 skulle finde sted, når kongen ikke kunne præsidere, og der altså ikke var tale om statsråd.

Udgivelsesprincipper m. v. svarer til de hidtil fulgte.

H. P. Clausen

Fridlev Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark. (Gyldendal, 1966). 498 s. Hedeselskabet fejrede i forsommeren 1966 sit 100-års jubilæum med bl. a.

udsendelsen af et digert 1. bind af et skrift, der har fået titlen »Det indvundne Danmark«. Titlen kunne med lige så stor ret have været »Løfter på langt sigt«; bogen viser, at det bestandig var problemet, at man måtte henvise til fremtidige gevinster, man måtte *overbevise* i stedet for at kunne nøjes med at *bevise*. Bogen, der foreligger, har sin styrke i beviset; den klargør, hvilke resultater man nåede, og hvordan de mænd var, der stod for arbejdet.

Forfatteren er dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang, der i dag står som vor førende landbrugshistoriker både i kraft af produktionens omfang og dens kvalitet. Der er snart ikke nogen side af dansk landbrugs historie, som Fridlev Skrubbeltrang ikke har behandlet såvel på rent videnskabeligt plan som i populær form. Det var derfor naturligt, at en kreds af danske historikere for år tilbage pegede på Skrubbeltrang, da Hedeselskabet kaldte dem sammen for at høre, hvem man ville foreslå som forfatter af det kommende jubilæumsskrift. Flere tænkte ved den lejlighed sikkert også på, at jubilæumsskriftet i 1916 var forfattet af C. Nyrop, hvis fortjener lå på industri- og håndværkerhistoriens område, og at det derfor ville være af værdi at få det land- og skovbrugsmæssige stillet i forgrunden.

Skæbnen har villet, at netop landbrugshistorikeren Fridlev Skrubbeltrang kun færdes i baggrunden af »Det indvundne Danmark«. Meget landbrugshistorie skabes ved sammenstykning af et stort antal detailundersøgelser; mange af Skrubbeltrangs tidligere arbejder er med stort held skabt på den måde. Det kunne også have været gjort her; mange emner i selskabets virke opfordrer til det. Når det ikke er sket, må det ses i sammenhæng med, at forfatteren er ble-

vet fængslet af kildematerialet på andre områder, navnlig gælder det forholdene inden for ledelsen. På dette område påbød også hensynet til dengang nyligt afdøde og rulevende, at C. Nyrop var tilbageholdende i sit jubilæumsskrift. I forordet skrev Nyrop ydermere, at det var beundringen for Enrico Dalgas' personlighed, der havde ledet ham, og at han havde haft lyst til at sætte ord »til den Dalgashymne, som Hedeselskabets lykkelige virke helt igennem er«.

Hovedindtrykket efter læsningen af den nye bog er, at Dalgas står anderledes, end han hidtil har gjort. Det er uden tvivl et rigtigere billede, vi får af ham; men det er sket uden svækkelse af hans personlighed og hans indsats, selv om billedet er anderledes end det, Jernørff viste os på det store og velkendte maleri. Et andet hovedresultat er, at Dalgas' kolleger i bestyrelsen, Georg Morville og F. Mourier-Petersen, får langt større ære for deres indsats, end C. Nyrop gav dem i 1916, hvor de stod som ret blege skikkelser.

Men nu selve bogen. I det ydre præsenterer den sig smukt og solidt; der er ikke noget typografisk spræl, men snarest er det solidt håndværk i den vedtagne form, der præger den. Den er ikke overvældende illustreret; men de billeder, der er, er valgte – nogle flere ville dog ikke have skadet. Billedteksterne er noget ujævne, snart gives biografiske data, snart kun navnet på den portrætterede.

Indholdet dækker Hedeselskabets historie fra 1866 til omkring 1. verdenskrig. En fyldig introduktion på 110 sider skildrer hedernes historie og de forudgående bestrebelse på at fremme en hedeopdyrking.

Bogen begynder med tilbageslaget i dansk landbrug omkring år 1300. »På gammel agerjord og udtørret

skovbund bredte lyngen sig«. Selv om lynghedens historie rakte tilbage til oldtiden, så havde den været holdt tilbage af skov og mennesker; men netop det, »at der kunne føres historiske beviser for, at også store dele af det vestlige Jylland engang var skovklædt«, blev en kilde til opmuntring for Dalgas: »Skoven måtte da igen kunne brede sig over de store ødemarker«.

Skrubbeltrang opholder sig ved to forhold som baggrund for Hedeselskabet. De store udyrkede arealer – hvert enkelt amt gennemgås – og dernæst planerne og forsøgene på at drage dem ind under ploven. Allerede i 1756 stiftedes i København det første hedeselskab, og derefter vimler det med ideer, hvoraf nogle, bl. a. den tyske kolonisering, blev realiseret, men uden større held. Størst betydning fik den nyopdyrking, der fandt sted i forbindelse med udskiftningen ved slutningen af det 18. århundrede samt fredskovforordningen af 1805. Men ned i det 19. århundrede var man i fuld gang med vandingsanlæg, mergling, plantning af levende hegn, inddæmning og andre af de forbedringer, som Hedeselskabet skulle tage op. Der er dog sikkert grund til at advare mod at drage for vidtgående slutninger af de mange vidnesbyrd, vi har; man kunne måske ligefrem sige, at netop de mange bevarede oplysninger om indsats på disse områder vidner om, hvor sjældne og bemærkelsesværdige sådanne var.

I årtierne omkring 19. århundredes midte skete der dog uomtvistelige fremskridt. De nye kreditforeninger gav mulighed for at skaffe kapitaler frem, og dr. Skrubbeltrang har kunnet gennemføre en beregning, der viser, at det besåede areal i Jylland fra 1837 til 1866 voksede fra 3/4 mill. tdr. land til godt 1 mill. tdr. land. På

samme tid var der også stor fremgang i tilplantning af hedejord; men det var stort set forbeholdt herregårdenes ejere at plante ny skov.

Så kom krigen 1864. Man diskuterede stadig i forstkredse, hvordan heden skulle opdyrkes; at den skulle drages til nytte var man dog nogenlunde enige om. Den nationalliberale avis »Fædrelandet« angav i en artikel i 1865 det motiv, der skulle komme til at stå som en overskrift for Hedeselskabets virke: »Vi kan således inden for de snævre grænser, som tysk erobringssyge har levnet os, erhverve et nyt Slesvig, når vi kun selv alvorligt vil«.

Allerede forinden havde ingeniørkaptajn Dalgas følt, at der efter nederlaget burde gøres en indsats for at udligne tabet og vække en genrejsningsvilje i folket. Hedesagen var heller ikke fremmed for ham. I 1850'erne havde han som vejingeniør i Jylland truffet overretsprokurator Georg Morville i Viborg, som var ivrig optaget af hedeopdyrkning. De to blev venner, og Morville vakte tidligt hos Dalgas en interesse for hedesagen, der i slutningen af 1865 tog form af et nationalt mål.

Dalgas søgte forbindelse med fremtrædende mænd rundt i Jylland og foreslog oprettelsen af et selskab for hedeopdyrkningens fremme. Det var det, der den 24. marts 1866 førte til dannelsen af Det danske Hedeselskab. I forhistorien følger den nye bog nøje fremstillingen fra 1916; men derefter følger værdifulde og velunderbyggede karakteristikker af de tre mænd, der blev den første bestyrelse og indtil 1894 tegnede Hedeselskabet: Dalgas, Morville og Mourier-Petersen.

Hvordan Ferdinand Mourier-Petersen til Rugård på Djursland kom med har ikke kunnet klarlægges; men som

fremtrædende højrepolitiker blev han selskabets »gesandt« hos politikere og embedsmænd i København. I modstillingen Mourier-Petersen og Dalgas tegnes et træffende billede af dem begge:

Rolig og betænksom, men samtidig aktiv og yderst agtpågivende også med hensyn til småting, en mand, der i reglen fastholdt sine meninger, men var hensynsfuld og forsigtig i valget af midler, velgørende fri for personlig ærgerrighed og altid rede til at påskønne sine medarbejders indsats – det er billedet af F. Mourier-Petersen, som det tegner sig allerede i samarbejdets første år. Meget tyder på, at den idérige, impulsive, noget herskelystne, men også utrætteligt arbejdende Dalgas i Hedeselskabets formand havde fundet den ideelle partner, en lydhør, men ikke ukritisk medarbejder, ofte et villigt redskab, men vistnok lige så ofte så selvstændig, at han til en vis grad formåede at »fjernstyre« Dalgas, når denne, der jo ledede det daglige arbejde, i sin iver og travlhed glemte at iagttage den rette fremgangsmåde. Også på anden vis supplerede de to mænd hinanden: Dalgas havde langt det største kendskab til de jyske heder og deres beboere, men Mourier-Petersen færdedes hjemmevant på Slotsholmen, hvor de bevilligende myndigheder havde til huse. At rigsdagens og ministrenes velvilje kunne betyde overordentlig meget for hedesagens fremtid, forstod de begge og handlede derefter.

Tilsvarende modstilles Morville og Dalgas:

Georg Morville var en meget særpræget mand, ret stilfærdig, men beslutsom og energisk, når det gjaldt hans store interesser. Blandt venner kunne han udfolde et vittigt og frimodigt lune, som sjældnere kom frem i hans breve, hvor hans bestemt udtalte meninger ikke sjældent korrigerede Dalgas. Det er juristens krav om uangribeligt rigtige og præcise konstateringer, der nu og da tvinger agitatoren til større omhu og besindighed i argumentationen; men det er også den

lidt ældres større sagkundskab og erfaring som plantningsmand, der gør sig gældende.

Disse karaktertræk hos de tre mænd ser vi udfolde sig tydeligt i det følgende. Langt mere levende står deres personligheder for os, end det tidligere har været tilfældet. Dalgas vil fremdeles være den store initiativtager, organisatoren og den utrættelige arbejder; han forklejns ikke. Men det er herefter klart, at de to andres indsats ikke hidtil er blevet vurderet efter fortjeneste. De tre dannede en for selskabet heldig konstellation, og det er meget betydningsfuldt at få klarlagt, at man allerede da måtte ofre en stor del af arbejdskraften på administration og unde håndshenvendelser. Sejren blev ikke alene vundet i store støvler i blæst på heden; et tålmodigt skrivebordsarbejde og nøje planlagte personlige henvendelser var fuldt så vigtige. Dr. Skrubbeltrang har ved et minutigst arkivarbejde klarlagt disse forhold og dermed ikke alene givet et rigtigere billede af selskabets virksomhed, men også ydet et betydeligt bidrag til belysning af, hvordan beslutninger træffes i det danske samfund.

»Det indvundne Danmark« lægger i sin behandling af selskabets virke hovedvægten på at vise, hvad der bestemte retningslinier er. Sammenlignes bogen med Nyrops fra 1916, så er det tydeligt, at de ikke har været muligt at sige noget nyt om, hvad selskabet foretog sig; men derimod siges det nu, hvorfor man foretog dette eller hint – eller indlod at gøre det. Naturligvis beretter bogen om det, som alle i samtiden kunne følge. Vi hører om, hvordan engvanding i de første år stod i forgrunden, men hurtigt blev afløst af plantningssagen. Hvordan det lykkedes at interessere formående pengemænd både i det kø-

benhavnske erhvervsliv og blandt østdanske godsejere. Klarere end hos Nyrop står, hvordan bønderne kommer med i småplantning dels enkeltvis, dels i plantningsforeninger. Et videre syn viser sig også i behandlingen af den betydning, de forbedrede kommunikationer havde.

Hovedlinjerne indtil Dalgas' død i 1894 står således uændrede. Som nævnt går den nye fremstilling imidlertid ind i overvejelserne forud for de principielle afgørelser og følger ligeledes standpunkterne og omstændighederne i talrige enkeltsager. I kraft af dette er bogen blevet langt mere tilfredsstillende og tillige umiddelbart fængslende. Det må dog siges, at denne mere krævende fremstillingsform også undertiden har medført nogle mindre behændige gentagelser. Den lagte linje har tillige haft til følge, at arbejdet i marken ikke har været genstand for nogen indgående behandling; for eksempel står plantøren og hedebondens arbejde kun tegnet skitsemæssigt.

Det er svært at gøre resultaterne af Hedeselskabets virke op. Hvad var direkte fremmet af selskabet, hvad var en indirekte følge af dets agitation? Det sidste var sikkert mindst lige så betydningsfuldt som det, hvor selskabet stod som initiativtager og tilsynsførende. I tiden 1866 til 1881 blev det dyrkede areal i Jylland forøget med 275.000 ha, indtil 1907 kom yderligere 220.000 ha under opdyrking eller tilplantning. Ved vurdering af den tilsyneladende faldende stigningstakt må det tages i betragtning, at det var stadig ringere og ringere jord, man inddrog.

Med årstallet 1907 er vi allerede inde i perioden efter Dalgas' død; det afsnit, der har fået titlen: »Brydningstiden 1894–1914«. Denne titel sigter ikke alene på de brydninger, der kom

inden for ledelsen, men også på usikkerheden om selskabets fremtidige virkeområde.

Dalgas havde lige fra starten søgt at give selskabet en officiel status. Dette kom bl. a. til udtryk derved, at han ikke blev honoreret af selskabet, men blev stillet til rådighed af hæren med bevarelse af officersgagen. Det viste sig også i en så lille ting som den, at man ikke udsendte pressemeddelelser til aviserne; havde man noget, der skulle frem for offentligheden, lod man det komme som en artikel i »Berlingske Tidende«, der dengang havde en officios karakter. I den politiske strid søgte bestyrelsen at holde selskabet neutralt, selv om de tre bestyrelsesmedlemmer alle var erklærede højremænd. Det lykkedes da også at blive godkendt af begge de stridende partier i forfatningskampen som noget, der stod uden for den politiske debat. Selskabet var godt på vej til at blive et regeringskontor.

Denne styrke bar også over de vanskelige år efter Dalgas' død. I skildringen af denne periode høster værket i rigt mål gavn af den erfarne historikers menneskeindsigt, omdømme og evne til at behandle et genstridigt kildemateriale.

Problemet var bl. a., at Dalgas havde forsømt at finde og uddanne en efterfølger. Måske havde han, bogen kommer ikke ind på det, tænkt sig sønnen Chr. Dalgas, der var forstemand og i selskabets tjeneste. Han havde imidlertid ikke faderens lederevner og sans for folkelig agitation. Rimeligvis behøvede efterfølgeren heller ikke at være en type som Enrico Dalgas. En håndfast administrator kunne lige så vel have været tiltrængt; men heller ikke en sådan var for hånden.

Til direktør valgtes P. Borch, en tidligere skovrider under selskabet,

der havde overtaget stillingen som godsinspektør på Jægerspris. Vide kredse i selskabet havde som principet for direktørvalget lagt sig fast på den retningslinie: »Man kan jo ikke erstatte Dalgas, lad os derfor få en beskeden, jævn, i Hedeselskabets sager velbevandret mand...« Det fik man med Borch, hvis forstlige viden havde været højt værdsat af Dalgas; men han var ikke i stand til at lægge faste linier for det fremtidige arbejde.

I Borchs direktørtid, indtil 1902, skete en forskydning i selskabets arbejde. Geografisk blev øerne draget ind i arbejdet samtidigt med, at mosekultur og kulturteknisk virksomhed indtog en stadig større plads – man vendte sådan set tilbage til et arbejde på linje med Dalgas' første arbejdsprogram, før plantningen blev det dominerende. Plantningsarbejdet gik ikke i stå; men selve driften af de nu tilvoksede plantager krævede mere og mere kraft. Mange følte, at nu skulle »løfterne på langt sigt« til at indfries, og så viste det sig, at plantagerne ikke havde den rentabilitet, man havde ventet.

Der var så megen inertie fra Dalgas' tid, at Hedeselskabet klarede de mange nye opgaver. Det var dog klart, at det netop var inertiens kraft, der muliggjorde det. Virksomheden led stærkt under rivalisering blandt de øverste embedsmænd i selskabet, en rivalisering, der til dels bundede i gemytternes uoverensstemmelse. Efter Borchs tid søgte man vekslende former for ledelse, snart ingen direktør, snart direktør, snart et kollegium af embedsmænd. I 1912 standede man ved en ordning, hvor Chr. Dalgas blev bestyrelsens kommitterede. Han blev boende i skovriderboligen i Birkebæk og skulle kun et par ugedage være i Viborg for at varetage

ledelsen af de løbende forretninger; de forskellige afdeling ledere kunne fortsat henvende sig direkte til bestyrelsen.

De problemer, der knyttede sig til selskabets fremtidige ledelse, vil blive taget op i Fridlev Skrulbeltrangs næste bind. Usikkerheder omkring ledelsen havde også forplantet sig til offentligheden. Hedeselskabet var oftere genstand for kritik, og fra de bevillende myndigheds side var man på vagt over for stigninger i budgettet. Hvordan denne krise blev overvundet, har vi også til gode sammen med det, der i bogen anslås som hovedmelodien for tiden efter 1. verdenskrig: »I det genopbygningsarbejde, som forestod, blev der også brug for Det danske Hedeselskab. Af plantningsopgaver var nu længe den vigtigste; men i stigende grad samlede kræfterne om store tekniske foretagender og grundforædringsarbejder, med støtte i en ny jordlovgivning, der samtidig var et led i kampen mod mellemkrigs tidens værste sociale onde, arbejdsløshed«.

»Det indvundne Danmark« er et stort værk. De fyldige kildehenvisninger vidner om det store og brydsomme materiale, der er gennemgået. Mange sammenligninger med hedebondens arbejdsdag presser sig på. Forfatteren må ofte under sit flerårige arbejde have følt behovet for at tro på, at det indsamlede kildemateriale i hvert fald gav ham løfter på langt sigt. Løfterne er nu indfriet.

Vagn Dybdahl

Preben Dollerup: Brugsforeningerne 1866–1896. (Det danske Forlag, 1966). 367 s.

I 1866 blev i Thisted oprettet den første levedygtige brugsforening i Danmark. Hundredeåret for denne

begivenhed er blevet fejret bl. a. med udgivelsen af »Brugsforeningerne 1866–1896«; forfatteren er magister Preben Dollerup*).

Magister Dollerups specialområde er ellers moderne udenrigspolitik. Der er et stort spring fra nutidige østasiatiske problemer til danske brugsforeninger for et par menneskealder siden, selv om mange erhvervs-, sociale og politiske problemer i datidens Danmark har træk fælles med udviklingslandenes nutidige forhold.

Det mærkes af og til, at tiden står Preben Dollerup noget fjernt. Men det har i visse retninger givet bogen kvalitet. Her tænkes på, at læseren jævnlige får rigelig baggrund med, øjensynligt fordi forfatteren selv har måttet gøre sig denne klar. En specialist ville i højere grad have forudsat baggrundsstoffet bekendt, og det ville have svækket bogens muligheder i en videre kreds.

Bogen om brugsforeningernes ældre historie henvender sig netop til den interesserede læser uden for historikernes fåtallige lav. Noget andet er, at den også rummer videnskabelige undersøgelser – det skal jeg komme tilbage til.

Det er en overkommelig bog. Den er på 367 sider med en ikke synderlig stor tekstmængde pr. side. Af de 367 sider falder de 85 sider fra; det er litteraturfortegnelser m. m. Yderligere er andre 20–30 sider forskellige resumeer, der slutter hvert afsnit. I det hele taget er bogen rig på gentagelser, som dog ikke virker påklistrede, men pædagogisk velbetænkte. Når bogen er læst, sidder hovedlinjerne i udviklingen fast.

Fremstillingsformen er også ruti-

*) Anmeldelsen har tidligere været bragt som radioforedrag.